

PROLÓGUS

LAKOMA

HELIOGABALUSNÁL

A gyilkos házigazda

A szíriai származású kamasz, Heliogabalus Kr. u. 218-tól meggyilkolásáig, 222-ig volt Róma császára – és híresen extravagáns, agyafúrt, olykor pedig szadista házigazda. Az ókori írók szerint pazar lakomákat rendezett. Előfordult, hogy az ételek színe dominált, és minden zöld vagy kék volt. Máskor olyan ínycségeket szolgáltak fel, amelyek még a római előkelőségek mércéje szerint is egzotikusnak – vagy még inkább meghökkenetőnek – számítottak (tevesarok, flamingóagyvelő libamájjal, amit a kedvenc kutyáinak szervíroztak). Néha mocskos vagy ifjonti humorának engedve „tematikusan” válogatta össze a meghívottakat: nyolc kopasz embert, nyolc félszeműt vagy sérvest, vagy nyolc kövéret, akik gúnyos nevetést keltettek, mert nem tudtak valamennyien elhelyezkedni ugyanazon az étkezőkereketen. Másik elhíresült trükkje a fingópárna volt (ez a nevezetes célszerszám elsőként feljegyzett előfordulása a nyugati kultúrában), ami fokozatosan laposodott el a vendégek alatt, míg végül a padlón találták magukat; az alacsony rangú meghívottaknak viaszból vagy üvegből készült ételutánzatokat szolgáltak fel, amit ők az egész este folyamán kénytelenek voltak korgó gyomorral nézegetni, miközben az előkelőségek kedvükre lakmároztak. Máskor szelíd oroszlánokat, leopárdokat és medvéket engedtek szabadon a tivornya után álomban heverő mulatozók kö-

zött: amikor azok felébredtek, néhányan szörnyet haltak a félelemtől a fené-
vadak láttán.

A 19. századi festő, Lawrence Alma-Tadema képzeletét is megragadta az a jelenet, amikor Heliogabalus olyan mennyiségű virágszirmot szóratott a lakomavendégekre, hogy azok belefulladtak a rózsákba (1. tábla). A császár azonban nem csupán ezekről a gyerekes csínyekről híresült el.

Köztudott volt róla, hogy soha nem viselte kétszer ugyanazt a cipőt (bizarr előképeként a Fülöp-szigetek egykori „first ladyjének”, Imelda Marcosnak, akinek állítólag több mint háromezer pár cipőt rejtett a gardróbja). Egyik perverz és költséges húzása volt, hogy nyáron a hegyekből származó hóval és jéggel töltötte föl a kertjeit, és csak akkor evett halat, ha sok mérföld távolságra volt a tengertől. Közben állítólag a vallási szokásokat megszegve feleségül vett egy Vesta-szüzet, a legfenségesebb római

1. Heliogabalus márvány mellszobra. A tinédzser korú ifjú császárt hosszú pajesszal, leheletnyi bajusszal ábrázolták, és aligha tűnik olyan szörnyetegnek, amilyennek az uralkodásáról szóló irodalmi beszámolók alapján gondolnánk.

papnők egyikét, akik halálukig tartó szüzességi fogadalmat tettek. További kultikus tilalmakat megszegve a birodalom vallási életét alapvetően felforogató, bár rövid életű forradalmat kezdeményezett, amikor Jupitert, Róma főistenét Elagabalusszal helyettesítette, aki szülővárosa, Emesza (ma a szíriai Homsz) istene volt. Tőle vette azt a nevét is, amelyen manapság császárként általában ismerik (ez mégiscsak hangzatosabb, mint a Marcus Aurelius Antoninus, ami a hivatalos nevének egy másik változata volt). A biológiai és társadalmi nemmel kapcsolatos normákat sem érezte kötelezőnek magára nézve. Számos történet szól transzvesztita hajlamairól, sminkjeiről, sőt nemváltóműtét-kísérleteiről. Az egyik kortárs író, Cassius Dio, aki nyolcvan kötetben írta meg Róma történetét a város megalapításától a Kr. u. 3. századig, azt állította, a császár „arra kérte orvosait, hogy egy bemetszéssel női nemi szerveket adjanak neki”. Manapság egyesek a transzgender szemlélet egyik úttörőjének tartják őt, aki radikális kihívást intézett a merev bináris sztereotípiák ellen. A legtöbb római azonban valószínűleg azt gondolta, hogy fenekestül felfordítja a világukat.

Az uralkodásáról szóló ókori beszámolók lapról lapra sorolják a császár zavarba ejtő hóbortjait, felfedik meghökkentő kegyetlenségeit – ezek közül kétségkívül az isteneknek feláldozott gyermekek története a legszörnyűbb. Könyvünk egyik fókuszpontjában ezek és az ehhez hasonló mesék állnak. Mi a forrásuk? Mennyire ismerték a Római Birodalom egyszerű lakosai ezeket a történeteket? Ki és miért terjesztette a Heliogabalus lakomáiról szóló pletykákat? Akár igazak, akár nem, mit árulnak el ezek a történetek nagy általánosságban a rómaiakról?

Az autokrácia ábrázolása akkor és most

Heliogabalus – vagy más átírásban Elagabalus – nem tartozik a legismertebb római uralkodók közé, bár feljegyzett rémtettei (vagy, ha így jobban tetszik, kétségbeesett kísérletei, hogy megtörje a római hagyományokat)

több modern kori író és művészt inspiráltak Alma-Tadamán túl is, Edgar Allan Poe-tól kezdve Neil Gaimanen át Anselm Kieferig. Bűntettei és vétkei azonban messze túlhaladják az ismertebb – és korábbi – római császári gonosztevők vélt vagy valós gonosz cselekedeteit: akár Neróét, aki lantján játszott („hegedült”), miközben Róma városa lángokban állt; Domitianusét, aki úgy űzte el unalmát, hogy legyeket nyársalt fel íróeszközével; vagy a Kr. u. 2. század végétől uralkodó Commodusét, a *Gladiátor* című film antihőségét, aki íjával állítólag a Colosseum nézőire lövöldözött.

A Heliogabalusról szóló rémtörténetek még ezeknél is ijesztőbbek. De mennyire kell őket komolyan vennünk? „Nem különösebben” – hangzik a szokásos válasz. Még Heliogabalus római életrajzírója is, aki a lakomákon elkövetett tréfáinak és étkezési hóbortjai jó részének későbbi forrása lett, elismerte, hogy az általa csaknem kétszáz évvel a császár halála után lejegyzett, valószínűtlen és élénk színekkel megrajzolt anekdoták csaknem bizonyosan kitalált történetek, amelyeket a meggyilkolása után eszeltek ki a riválisa és örököse kegyét elnyerni akarók. Az újkor akkurátus történészei csak nagyon szűk teret engednek a túlzó történetek számára. Megkísérlik leválasztani a fikciót a tényekről, és igyekeznek egy-egy olyan információs aranyrögöt kinyerni a ránk maradt anyagból, amelyet valami független forrás másutt is megerősíteni látszik (például az a tény, hogy a Heliogabalus uralkodása alatt vert pénzérméken szerepel egy Vesta-szűz neve, valamiféle kapcsolatra enged következtetni kettejük között, ha nem is éppen házasságra). De gyakran alig van valamivel több a kezünkben, mint az uralkodás dátumai és néhány alapvetően fontos adat. Ugyanakkor vigyázni kell, mert a célzatos propaganda nemegyszer viszonylag ártatlan tevékenységeket is képes az előítéletek örvényébe rántani. Jórészt a császárhoz való viszonyulástól függött, hogy a színpaddal ellátott lakomákat valaki elítélendő, öncélú fényűzésnek vagy az *haute cuisine* legkifinomultabb formájának tekintette – hiszen mindkét magyarázat teljesen életszerű.

Heliogabalus életkora alapvető szempont lehetett. Trónra lépésekor csak tizennégy éves volt és tizennyolc, amikor meggyilkolták. Fingópárna? Miért is ne? Tervszerű valláspolitikai? Aligha.

A komoly történetírás azért több a pusztá tények lejegyzésénél. Megpróbálom különböző nézőpontokból megvilágítani a római császárokat, legyenek híresek vagy hamar elfeledettek, jóindulatú idősebb államférfiak vagy ifjú tirannusok, filozófusok vagy botcsinálta gladiátorok, és megpróbálok olyan alapvető kérdéseket feltenni, hogy közülük miért olyan sokan végezték életüket úgy, mint Heliogabalus: egy merénylő tőre vagy mérges gomba által.

Az ilyenfajta kutatás során a sok ókori túlzás, fikció és hazugság a játék fontos eleme. Az az eszköztár, amelynek segítségével az emberek megalkották uralkodóik képét, megítélték őket, gondolkodtak az autokrata hatalom természetén, és meghatározták a „mi” és az „ők” közötti különbséget, minden esetben magában foglalta a fantáziálást, a pletykát, a rágalmat és a városi legendákat. Az Imelda Marcos háromezer pár cipőjéről szóló történet (gyaníthatóan ennél azért kevesebbre bukkantak) sokkal inkább a hatalmon lévők megközelíthetetlen világának és az öncélú privilégiumoknak a befektetéséről szól, mint egy gazdag nő lábbelik iránti szenvedélyének dokumentálásáról. Ugyanebbe a kategóriába esik (bár szerényebb léptékben) a II. Erzsébet királynő elkényeztetett corgijairól szóló történet, miszerint színezüst tálból kapták a kutyaeledelt – mindez fogódzót kínál: ehhez köthetjük a mindennapi tapasztalatainkat, a különbséget a saját életünk és a „királyi” élet között, miközben megeresztünk egy tréfát a palota esztelen fényűzéséről.

A Heliogabalus uralkodásával kapcsolatos hihetetlen ókori sztorik – bármi is legyen az eredetük – nagyon értékesek abból a szempontból, hogy elárulják nekünk, miként képzeltek el rómaiak egy császárt, amint a legeslegrosszabb oldalát mutatja. Ezek a valótlanságok és kirívó túlzások egyfajta nagyítóként megsokszorozva mutatják meg, mi számított rossznak egy „rossz” római uralkodó esetében. E vonások egy részük talán eléggé kiszámítható: a kegyetlenség, a megalázás (a gyermek áldozatoktól kezdve a szerencsétlen kövér emberekig, akik nem tudtak összezsúfolódni egyetlen lakoma-kerevetre), valamint a felesleges luxus (Heliogabalus finom libamájon tartotta kutyáit, bár arról nem szól a fáma, hogy ezüsttál-

ból habzsolták volna). De a császár szélsőséges hóbortjairól szóló, látszólag abszurd anekdotákból felsejlik egy egészen másfajta, ám hasonlóan hátborzongató jelenség: az autokrácia szorítása.

A korlátlan hatalom szeszélyei csak egy szeletét jelentik ennek. A Heliogabalus életrajzában található különös történetek – a nyáron jéggel és hóval díszített kertjeiről, arról, hogy csak akkor fogyaszt tengeri halat, ha messze van a tengertől, vagy arról, hogy csak éjszaka él és dolgozik, míg napközben alszik – többet jelentenek szeszélyes és költséges élvhajhászásánál („az ember, akinek mindene megvan” szindróma). Ezek azt a kérdést vetik fel, hogy meddig terjed annak a császárnak a hatalma, aki az akaratához hajlítja még a természet erőit is, megbontja a dolgok természetes rendjét (havat nyáron?), saját kénye-kedve szerint alakítja az időt, a teret, sőt a biológiai nemeket is – pusztán a maga örömeire. Nem Heliogabalus volt az első, akit ilyen törekvésekkel vádoltak. Kétszázötven évvel korábban az egyik kritikusa – a köztársaságpárti politikus, filozófus és bölcselő, Tullius Cicero – fekete humorral tréfálkozott Julius Caesar rovására, hogy még az égen ragyogó csillagokat is arra kényszeríti, hogy neki engedelmesskedjenek.

De ez csak az egyik vetülete Heliogabalus disztópikus világának. A másik a megtévesztések rémálma volt, amelyben az igazság és a hamisság újra meg újra összekavarodott. Semmi sem az volt, aminek látszott. A császár látványos nagylelkűsége időnként tragédiába fordult – kedvessége szó szerint ölhetett is (ez az extravagáns rózsaszírom-zuhatag egyik üzenete). És azok számára, akik az udvari ranglétra alján álltak a palotában, a lakoma során csak a tálakon felszolgált ételek ehetetlen, művészi utánzata jutott. Ezzel szemben a játék akár komolyra is fordulhatott. Heliogabalus életrajzírója szerint a császár megkövetelte, hogy az egyik színdarabban szereplő házasságtörés-jelenetet „igaziból” is előadják. Semmi kétség, élő szexszel fűszerezett durva show-műsor kerekedett belőle. Az uralkodó a maga nyugtalanító logikája szerint feje tetejére állította a tényt és a fikciót, és olyan kifordított világot hozott létre, amelyben senki nem tudta, hogy ki (vagy mi) a játék, és mi valódi. A romlott autokrácia csak műfüst

és torzító tükör volt. Ahogy római életrajzírója összefoglalta, Heliogabalus „fake” életet élt.

E történetek nagyítólencséje segít, hogy világosabban lássuk Rómában a császári uralommal kapcsolatos szorongásokat. Nem csak arról van szó, hogy a császár élet-halál ura volt. A császár hatalmának semmi nem állt útjában. Eltorzította az érzékeket, és tobzódott a gonosz káoszban.

A császárok története

A következő oldalakon időről időre visszatérek Heliogabalushoz, nem utolsósorban azért, hogy elmagyarázzam, hogyan foglalhatta el egy szíriai kamasz fiú a császári trónt (az egyik római magyarázat – kevéssé meglepő módon – az anyja és a nagyanyja machinációit helyezi a középpontba). A római császári udvarral kapcsolatos legendákhoz és mítoszokhoz is vissza kell térnem (a disztópikusakhoz éppúgy, mint a többihez), alaposan át kell ezeket vizsgálnom, ahogy a rómaiaknak a császáraikkal kapcsolatos többi hihetetlen történetét is. Elemezni fogom, miként tűnnek fel a római uralkodók a sikamlós tréfákban és szatirikus írásokban, és górcső alá veszem a Heliogabalus körül összegyűlt nagy hatású anekdotákat.

A császárok még az alattvalóik álmában is megjelentek (ez nem mindig volt jó jel, ugyanis „ha azt álmodja az ember, hogy császár lesz, ez előreve-títi halálát annak, aki beteg”, ahogy egy álmofejtő figyelmeztet a Kr. u. 2. században. De nem csak erről szól ez a könyv. A „legendabeli császárok-kal” együtt járom körül a római uralkodók mindennapi életének prózai pillanatait, a kényes politikai helyzetektől kezdve a katonai stabilitás fenntartásának szükségességén át a hatalmas birodalom feletti uralkodás rutinszerű monotoníájáig, amire gyakran árnyékot vetnek a kegyetlenség-ről és luxusról szóló eleven anekdoták. Mindez magában foglalja az akta-tologatást, az adminisztrációt, a pénzügyi egyensúlyt és azt, hogy kiket nevezzenek ki az egyes posztokra, és kiktől szabaduljanak meg. Mennyire vett részt a császár ebben a munkában és ezekben a döntésekben? Kik

tartoztak a csapatába és támogatóinak körébe, a feleségektől kezdve az örökösein át a titkárokig, a számvevőig, a szakácsokig és a bohócokig? És mi történt akkor, ha valaki tizennégy éves volt?

Egy nagyon más, de szintén erőteljes császári viselkedési sztereotípiát is megvizsgállok, amikor a római császár korántsem veszélyes libertinus, hanem inkább keményen dolgozó bürokrata. Mindkét típusból bőven kerülnek szereplők a *Róma császárába*.

Egy munkás élet

Heliogabalus körülbelül a 26. római császár volt (pontos helye attól függ a sorban, hogy hány sikertelen aspiránst számolunk ide). Császárok jöttek, mentek, és közülük sok feledésbe merült. Néhányan maradandó nyomot hagytak a nyugati kultúrában. Caligula (uralkodott Kr. u. 37 és 41 között) azzal vált felejthetetlenné, hogy kedvenc lovát jelölte a legmagasabb politikai hivatal élére; a 117 és 138 között uralkodó Hadrianus azért, mert máig látható falat épített Észak-Anglián keresztül. De nem sok ember hallott a notórius nagyevő Vitelliusról, aki csak pár hónapig uralkodott 69-ben, vagy a fegyvelempárti Pertinaxról (aki hasonlóan rövid ideig uralkodott 193-ban), vagy akár Heliogabalusról. Nem mindegyikük emléke maradt fenn sokáig. Ezek az emberek (mind férfiak: egyetlen császárnő sem ült Róma trónján) hatalmas terület felett uralkodtak, amely legnagyobb kiterjedése idején Skóciától a Szaharáig, Portugáliától Irakig nyúlt, hozzávetőleges népessége – Itáliát nem számolva – 50 millió ember volt. A császárok hozták a törvényeket, háborúkat vezettek, adókat vetettek ki, vitás kérdéseket döntöttek el, építkezéseket és szórakozási lehetőségeket finanszíroztak, és elárasztották a római világot a portréikkal, jórészt úgy, mint az újkori diktátorok, akik ezrével jelennek meg óriásplakátokon. Személyesen birtokolták és aknázták ki a birodalom hatalmas területeit, a kereskedelmi központoktól a papirusznádmocsarakon át az ezüstbányáig. Néhányan közülük azért utazták körbe a birodalmat, hogy fel-

fedezzék és gyönyörködjenek benne, és nem csupán a katonai dicsőség és a háborús haszon miatt.

A mai turisták egyik kedvelt célpontja Luxor városa a Nílusnál, ahol mindig megcsodálnak pár hatalmas, Kr. e. 1350-ből származó ókori szobrot. Ezek ugyanazon a helyen vannak, ahol Kr. u. 130-ban, amikor Hadrianus és kísérete állt előttük nevezetességnéző körútjuk során. A császár társasága saját elismerő reakcióját (kifejezetten erre az alkalomra szerzett költeményben az egyik szobor lábánál hagyta kőbe vésvé: „Itt jártam” – a római arisztokrácia stílusában; 64. kép).

Az, hogy pontosan miként gyakorolta a hatalmát egy császár, rejtély. A hadsereg természetesen a „forró pontokon” állomásozott, azonban a vezető tisztségviselők rendszere csak nagyon vékony rétegben borította be a birodalom egészét (ha csak a valóban magas rangúakat számítjuk, nagyjából minden 330 000 lakosra jutott belőlük egy). Néhány modern birodalommal összevetve az esetek többségében szinte alig kontrollálták a népséget. A hatalmas távolságok és az idő – néha több hónap telt el, míg egy alapvető információ vagy utasítás eljutott a központból a római világ távolabbi részéhez (és vice versa) – nem tette lehetővé a birodalom különböző részeinek napról napra történő mikromenedzselését. Ez viszont azt jelentette, hogy minél közelebb volt valaki a római császárhoz, annál szorgalmasabbnak látta. Az ókori írók ránk maradt szövegei alapján úgy tűnik, hogy az uralkodók láthatólag a papírmunkába süllyedtek (a „papír” az ő esetükben viasztáblákat és összeragasztott papirusztekercseket jelentett).

Julius Caesar a versenyek közben intézte a levelezését, ami állítólag dühítette a nézők jó részét, mert ők ezt a népszerű sportesemény megcsúfolásának tekintették. Vespasianus – egyike annak a néhány szerencsés császárnak, akik az ágyukban haltak meg (ő Kr. u. 79-ben) – hajnal előtt kelt, hogy elolvassa a leveleit és a hivatalos jelentéseket. Heliogabalus utóda, Severus Alexander láthatóan elmerült a munkában, és a magánlakosztályában tartotta a katonai jelentéseket, hogy amikor magára maradt, át tudja nézni a büdzsét és a különböző hadtestek aktuális állomáshelyét. De

a papírmunka nem fedte le a császár teljes feladatkörét: a mindenkori uralkodótól elvárták, hogy alattvalói írásban és személyesen is el tudják érni őt. Ezt jól példázza Hadrianus egyik története: a császár éppen úton volt, amikor egy asszony megállította, hogy valamiféle kegyet kérjen tőle. Amikor ő azt felelte, hogy nincs erre ideje, a nő élesen letorkolta: „Akkor mondj le az uralkodásról!” – amire a császár hagyta tovább beszélni. Az ilyesfajta történetekkel persze csínján kell bánnunk. Némelyik császár látványosan többet dolgozott, mint a többi. Az összes egyeduralkodó rendszernek megvan a maga szorgalmas VI. Györgye (II. Erzsébet kötelességtudó, önzetlen, családszerető apja), valamint hivalkodó VII. Eduárdja (egy sor szeretővel és elhanyagolt kötelességekkel). De nem szabad feltételeznünk, hogy az adminisztráció szerény napszámairól szóló mesék megbízhatóbbak, mint a szerénytelen dőzsölőkről szólók. Ezeknek is megvan a maguk ideológiai szerepe: a tökéletes császár képét hivatottak megörökíteni. Valójában a Hadrianusról és az őt megállító asszonyról szóló példázatot csaknem egy az egyben előadták már néhány korábbi görög királlyal is, ami azt sugallja, hogy a „jó uralkodó” ókori kliséjével van dolgunk. Ezt az általános képet támasztja alá az ókori Róma időszakából fennmaradt legérdekesebb dokumentumok némelyike. E feljegyzések azt rögzítik, hogyan döntött a császár a hozzá intézett megkeresések, kérelmek és segélykiáltások ügyében. A kérelmező lehet akár egyszerű alattvaló, akár egyszerű városi tanács a birodalom valamely sarkából, a választ pedig néha kőbe vésték (feltehetőleg a sikeres kérelmező készítette, hogy megünnepelje a boldog végkifejletet), néha papiruszra másolták, vagy a jogi döntvénytárakba iktatták. Meghökkenítő, hogy mennyire helyi érdekűek vagy milyen triviálisak (persze nem az érintettek számára) azok az ügyek, amelyeknek megoldását a cézártól várták. „Az éjjeliedény esete” csupán egyetlen példa. Kr. e. 6-ban Augustust kérték fel, hogy mondjon ítéletet a mai Törökországban fekvő Knidosz városában zajló zavaros vitában. A két helybéli család közötti ellenségeskedés során egy ember meghalt. Miután riválisa házánál csúnya csetepatéba keveredett, a fejére ejtett egy éjjeli-

edényt az emeletről az egyik rabszolga (aki talán csak a tartalmát akarta ráborítani).

A helyi hatóság emberöléssel akarta vádolni a rabszolga tulajdonosát, de a fennmaradt ítélet szerint Augustus ellenkező véleményen volt: vagyis akár véletlen volt, akár nem, jogos önvédelemnek tartotta az esetet. Csaknem pontosan háromszáz évvel később az akkori császár a Duna vidékén utazva több száz személyes jogsérelemmel és megoldandó vitás kérdéssel találta szemben magát, kezdve azzal, hogy egy asszony kárpótlást kért a bérbe adott tehene miatt, amit „ellenséges invázió” során pusztítottak el; folytatva a két folyami hajó ütközése nyomán keletkezett anyagi kártérítés miatti trükkös disputával; egészen annak az embernek a panaszáig, aki nem kapta meg a kért fizetséget, amikor áruba bocsátotta a felesége bájait (szerencsére rövid úton elbántak vele). Nem tudjuk, hogy a császár maga bíbelődött-e ezekkel a jogi apróságokkal. Néha valószínűleg igen; máskor talán csak aláírta a hivatali apparátusa által előkészített ítéleteket (nem tudom elképzelni, hogy az ifjú Heliogabalus ennél többet tett volna). A lényeg mindenesetre az, hogy bárki végezte is a munkát, a császárt tekintették döntőbírónak. Ezek az ügyek hatékonyan semlegesítették az uralkodói hatalom rémálomszerű vízióját – vagy legalábbis jelentősen árnyalták a képet. Emlékeztetnek arra, hogy amíg egyesek egy disztópikus és rémisztő világ mindenható urainak tekintették a césárokat, mások a problémáik megoldását várták tőlük – beleértve az elveszített teheneükért várt kárpótlást. Mindez megerősíti, hogy a császár alakjára fókuszáló könyv nem engedheti meg magának, hogy csupán az uralkodó osztály legfelsőbb rétegével foglalkozzon. Távolról sem. Paradox, de egy császárt és viselt dolgait nagy valószínűséggel az alattvalói szemszögéből látjuk a legvilágosabban és legrészletesebben, Róma és a birodalom hétköznapi lakóinak „szemüvegén” át, akik gyakran láthatatlanok maradtak. Ez a könyv egyszerre szól az *uralkodókról*, és azokról, akik fölött *uralkodtak*.

A császár keze nyoma

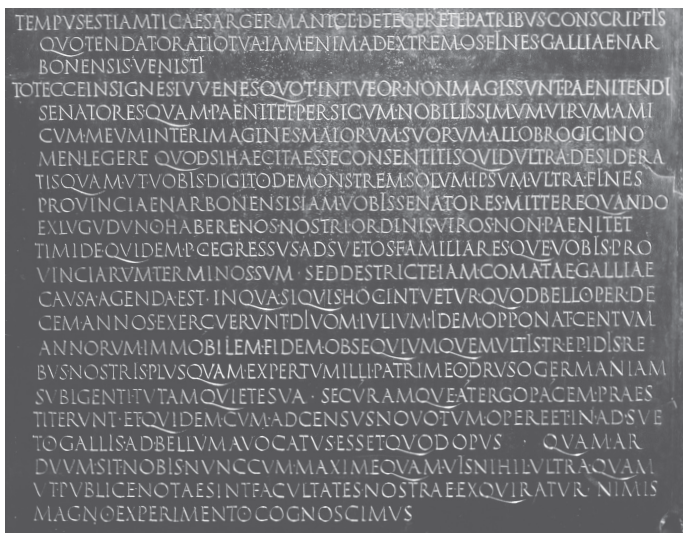
A császárok döntéseiről szóló feljegyzések segítségével sokszor meglepő bepillantás nyerhetünk a Római Birodalom mindennapi életébe (és annak nehézségeibe). De akad még sok más olyan ókori szöveg és dokumentum, amelyeket érdemes kiszabadítani az előadótermek és a kutatószemináriumok falai közül. Felfedezőutunkon természetesen az antik irodalom legismertebb klasszikusait követjük: mindenekelőtt Tacitust, akinek a Kr. u. 1. századi uralkodókról szóló összefoglaló munkái, az *Évkönyvek* és a *Korunk története* nem sokkal később, a 2. században születtek. Nem kell nála jobb forrás, ha kellő cinizmussal fűszerezve kívánjuk boncolgatni az autokrácia romlott viszonyait. Nagyjából ugyanabban az időben élt a palotában dolgozó bennfentes, Suetonius (ő Traianus és Hadrianus császárok uralkodása alatt a császári archívum és a titkárság alkalmazottja volt), akinek az első „Tizenkét császárról” készült színes életrajzgyűjteménye (Julius Caesartól a legyeket nyársaló Domitianusig) az elmúlt ötszáz évben a történészek kézikönyve volt. De ennél érdekesebb és meglepőbb munkákat is rivaldafénybe fogok állítani. Ezek kevésbé közismertek, viszont szerencsére örvendetesen gazdag irodalmi anyag maradt ránk. A másolás és újramásolás veszedelmes folyamata, a figyelmes szöveggondozás és végül a nyomtatás, ami az ókori római írók papirusztekercsre *stylusszal* írt szavait modern könyvlapokra vagy monitorra varázsolja, a korabeli források sokkal szélesebb skáláját biztosítja számunkra, mint ahogy azt gyakran képzeljük.

Ezek közül néhány azzal a szándékkal készült, hogy mulattasson. Rengeteg, a császárokkal kapcsolatos tréfa maradt ránk (Augustus például a lányán, Julián amiatt tréfálgozott, hogy tépkedi az ősz hajszálait), és sokféle satíra is a rendelkezésünkre áll. Ezek közé tartozik a 4. században élt császár, Julianus által írt szkeccs az elődeiről (ebben Heliogabalus, az „emeszai kiskölyök” kurta mellékszerepben tűnik fel csupán). Egy másik mulatságos paródiában Nero nevelője, Seneca azon gúnyolódik, hogy Claudius császárból istent akarnak csinálni (végigkövetjük a kissé zavart

vén császárt, miközben felküzd magát az Olümposzra, a „valódi” istenek otthonába, akik aztán az alvilágba száműzik, amikor végre odaér).

Némelyik írás bepillantást enged a színpalak mögé. Egy görög retorikatanár által írt kézikönyv tanácsot ad, mi a legjobb módja egy császár megszólításának, amennyiben erre lenne szükség. Találunk az udvari életről szóló megfigyeléseket (többek között egy borzongató utalást titkos ügynökként dolgozó katonákra) Epiktétosz, a filozófus tollából, aki egykor Nero titkárának rabszolgája volt. A palotában dolgozó császári orvosok nemcsak a híres pácienseik torokfájásáról, hanem a gyomorpanaszaikról és droghasználatukról is tudósítottak – kétezer év távlatából olvashatjuk a különféle kóresetekről készült feljegyzéseiket. Szabadon böngészhetjük a császári tisztviselőként dolgozó Plinius Kr. u. 2. századból származó jelentéseinek szerkesztett gyűjteményét – a beszámolókat sok száz mérföldről, a Fekete-tenger partjáról küldte Rómába a császárnak. Ezekben felsorolja a legkülönbözőbb nehézségeket és gondokat a „problémás” keresztényektől kezdve az ütött-kopott fürdőépületeken át a hevenyészve felépített színházra költött hatalmas összegekig.

Más fennmaradt írások még ennél is különösebbek. A *Heliogabalus élete* például csodálatos képzelőerővel, elképesztő túlzásokkal leplezi le a „kiskölyök” életstílusát. A mű mintegy félszáz császár (valamint bitorlók, örökösök és más trónkövetelők) életrajzát tartalmazó sorozat egyik darabja, a sor Kr. u. 117-ben kezdődik Hadrianusszal, majd egy 285-ben elhunyt, vérszomjas senkivel ér véget. Bár az egyes „Életek” közül sok nagyon rövid (mai fogalmaink szerint inkább „profiloknak” tekinthetők, mint „életrajzoknak”), együttesen sok száz oldalnyi terjedelembre rúgnak, és *Historia Augusta* (*Császártörténet* vagy *Fenséges történetek*) címen ismertek. A közvélekedés szerint a gyűjtemény a 3. század legvégén élt hat, meglehetősen nagynevű szerző – Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus Syracusius és mások – közös munkája. A nyelvhasználat és a stílus alapos vizsgálata azonban azt mutatja, hogy erről szó sincs: valójában egyetlen (ismeretlen) személy írta nagyjából száz évvel később. Ez a mű az ókori irodalom nagy rejtélyeinek egyike. Vajon miért bújta a szerző a korábbi neves írók mögé? Hami-

2. A 16. században Lyonban talált, bronzba vésett szöveg részlete, amely Claudiusnak a senatushoz intézett beszédét örökíti meg; ebben erőteljesebb politikai jogokat sürget a galloknak. A szokatlanul tiszta íráskép egészen egyszerűvé teszi az olvasást. A részlet első sora így kezdődik:
 „TEMPUS EST”, vagyis „itt az idő” (lásd 257. old.).

sítvány lenne? Vaskos tréfa vagy satíra? Esetleg egyfajta pseudo-történelmi narratívára tett radikális kísérlet? Bármilyen legyen a válasz, határozottan átlépi a történetírás és a fikció közötti határt.

A római császárok gazdagon burjánzó története több ezer eredeti dokumentumból kerekedik ki. Néhányat kőbe véstek vagy bronzba öntöttek, hogy a köztereken állítsák ki őket, másokat papiruszra róttak – a tekercset megőrizte Egyiptom homokja, amelyből újkori régészek ásták ki hatalmas mennyiségben (sokat közülük még fel sem dolgoztak). Claudius császár Kr. u. 48-ban tartott, és bronzba vésve fennmaradt beszédében amellet érvelt, hogy biztosítsanak nagyobb politikai szerepet a galliai férfiaknak, ugyanakkor Róma rövidített történelmével traktálta hallgató-ságát. Ma is olvashatjuk papiruszon Caligula császár apjának, Germanicusnak császári herceggént Alexandria népéhez intézett szavait. Többek között arról beszélt, hogy hiányzik neki a nagyanyja (akit mi Liviaként,

Augustus feleségéként jobban ismerünk, és akinek híre jóval félelmetesebb volt, mint ahogy egy ókori „nagyit” elképzelünk).

Bepillantathatunk a közélet díszletei mögé: Livia személyzete több mint száz tagjának síremléke maradt ránk (van köztük masszőr, néhány öltöztető, egy festő, sőt még egy ablaktisztító is). Ismerjük egy zsörtölődő hivatalnok levelezését Egyiptomból, akinek hatalmas nehézséget okozott, hogy minden szükséges holmit összeszedjen a közelgő uralkodói látogatásra.

A császárok közvetlen környezete is nyitott könyv előttünk. Körbesétálhatjuk a palotáikat, nem csupán a Róma központjában álló Palatinus-dombon állókat (innen ered maga a „palota” szó), hanem a külvárosi mulatókertjeiket és a városon kívül lévő rezidenciáikat is. Az egyik, Hadrianus császár villája nagyjából 30 kilométerre Rómától, Tivoliban áll. Az egész a parkjaival, lakóépületeivel, rengeteg étkezőjével és könyvtáraival csaknem kétszer akkora, mint az ókori Pompeji. A „villa” erősen visszafogott kifejezés erre a komplexumra, sokkal inkább olyan, mintha egy magánváros lenne. És farkasszemet nézhetünk a császárok portréival is.

3–4. Két meglepő hely a császár képmásának. Balra egy ókori sütőforma replikája (valószínűleg vallási ünnepeken osztogatott aprósütemények készítéséhez), amelyen a császár látható a harci szekeren diadalmenetben, és a győzelem istennője koronázza meg (lásd a 12. képet is). Jobbra a császár arcma egy fülbevalón (az akasztó nyilván olyan szögben volt meghajlítva, hogy a portré nem fejjel lefelé lógott).

A fennmaradt képmások csak az egykori mennyiség töredékét teszik ki (híhető feltételezés, hogy csak Augustus császárnak mintegy 25–50 ezer szobra állhatott szerte a római világban). De sok ezer még ma is ott sorakozik a múzeumaink polcain, mindenféle formában, méretben és anyagban. A Római Birodalom lakói közül sokan császári alakokká formázott süteményeket ettek (legalábbis a fennmaradt süteményformák erre engednek következtetni). Egy római hölgy Kr. u. 200 táján még ennél is tovább ment: Septimius Severus császár (ur. 193–211) fejét öntette arany fülbevalóba.

A császárok világával kapcsolatosan felmerül persze egy sor olyan kérdés is, amelyekre bizonyítékok hiányában nem tudunk válaszolni (például hogyan nézhetett ki ez a világ egy nő számára, vagy, hogy egészen pontosan miként intéződtek az uralkodó pénzügyei). De remélem, hogy az olvasók többsége nem azzal a kellemetlen érzéssel fejezi be ezt a könyvet, hogy milyen keveset tudunk a kétezer évvel ezelőtt élt császárokról, hanem el lesznek bűvölve attól, hogy milyen sokat.

Kikről beszélünk?

Heliogabalust még sok császár követte. Ha a birodalom keleti részére tekintünk, amelynek fővárosa a Kr. u. 4. században Konstantinápoly lett (ma Isztambul), Bizánc trónján olyan uralkodók ültek, akik magukat római császároknak tekintették; ez így volt egészen 1453-ig, míg a birodalom az oszmánok kezére került. (Mi bizánci császároknak nevezzük őket.)

Ebben a könyvben nemigen lépek túl Heliogabalus unokatestvére, fogadott fia és örököse, Severus Alexander uralkodásának időszakán – ő azzal szerzett hírnevet, hogy rengeteget dolgozott a katonai jelentéseken és a hadrend összeállításán. Severus Alexander is a gyermekcsászárok egyike volt, tizenhárom vagy tizennégy évesen került a trónra, 222 és 235 között uralkodott. Mondandómat a római egyeduralkodó kiépítésével kezdem – Julius Caesarral, akit Kr. e. 44-ben gyilkoltak meg, és unokaöccsével,

Augustusszal, aki elsőként lett császár –, tehát a Kr. e. 1. század közepétől a Kr. u. 3. század közepéig tartó háromszáz éves időszakkal, benne pedig csaknem harminc császárral foglalkozom.

Minden ilyenfajta kronológiai korlát bizonyos fokig önkényes, és időnként át is lépem majd az általam felállított határokat (valójában már meg is tettem: az elveszett tehén és a prostituált feleség a 3. század vége felé élt). Mégis komoly érvek szólnak amellett, hogy ott álljak meg, ahol teszem. Severus Alexander után a dolgok drámai módon megváltoztak. Az évszázad további részében katonai puccsok és polgárháborúk követték egymást, a császárok gyorsan jöttek és mentek. Sokan közülük a római arisztokrácia felső rétegén kívülről származtak, és a geopolitikai viszonyok annyira átalakultak, hogy jó részük rövid uralkodása alatt még csak el sem látogatott Róma városába. Nem tartottak ki sokáig: még ha a néhány sikertelen trónbitorlót nem is számítjuk, csaknem annyi császár uralkodott a Severus Alexander halála utáni ötven évben, mint amennyi az előtte eltelt háromszáz esztendő alatt. A stílus- és jellembeli változást Alexander utódja, Maximinus Thrax ('a Trák') esetében érhetjük tetten. Úgy tartották, ő volt az első császár, aki nem tudott írni-olvasni – bár valószínű, hogy ez csupán célzatos rágalom, nem pedig tényszerű megfigyelés volt. Akár igaz, akár nem, új világ kezdetét jelzi.

Augustus és Severus Alexander uralkodása között a római politika és geopolitika stabilitása azt jelentette, hogy, mondjuk, az ember lefeküdt aludni Kr. e. 1-ben, és ha kétszáz évvel később ébredt volna csak fel, még mindig ráismert volna maga körül a világra. Augustus után a hódításokat rendkívüli pompával ünnepelték meg: ezt legjobban a Kr. u. 2. század elején felállított Traianus-oszlop szemlélteti, amely a Dacia (a mai Románia egyik régiója) fölött aratott győzelmek emlékét örökíti meg, és egyben a császár hamvainak nyughelyéül is szolgált. De ezek a győzelmek többnyire csak csekély mértékben növelték Róma területét, és gyakran több bajt okoztak, mint amennyi hasznot hajtottak. (Britanniát például nyugodtan lehetne „Róma Afganisztánjának” nevezni, vagyis olyan területnek, amelyet megszerzett ugyan, de gyorsan el is veszítette.)

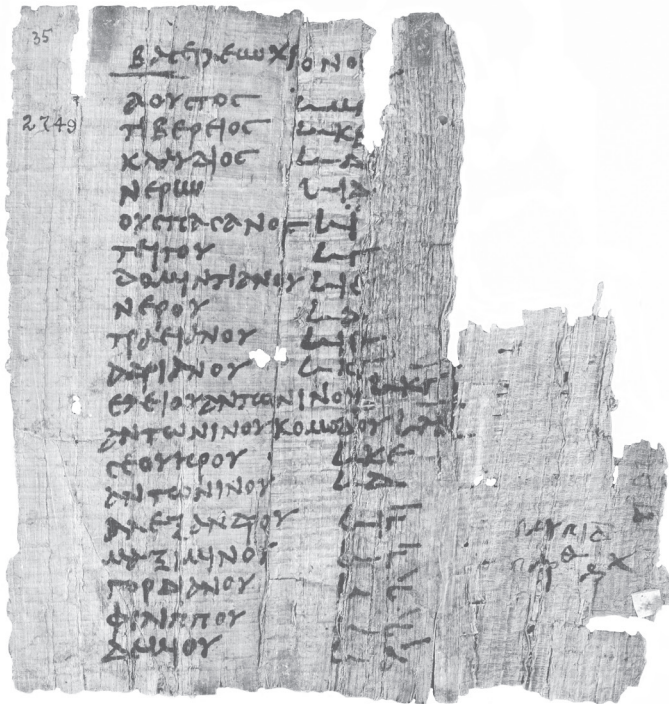
Ezek katonai jellegű „presztízisprojektek” voltak, ahogy az egyik történész nemrég nevezte őket: olyan hiúsági kérdések, amelyek borzalmas emberáldozatokat követeltek.

Azért persze a háttérben hosszú távú változások kezdődtek. A legfontosabb, mint majd látni fogjuk, a császárok között az egyre markánsabbá váló földrajzi – és néha etnikai – különbség lett. Traianus és közvetlen utódja, Hadrianus Hispaniából származott. Néhány évtizeddel később Septimius Severus, az „első afrikai császár” azon a területen született, amelyet ma Líbiának nevezünk. (3. tábla) Heliogabalus Septimius feleségének, a szíriai Julia Domnának volt a dédunokaöccse, és az ő családi kapcsolatainak köszönhetően került trónra egy puccs során, amelyet minden kétséget kizáróan mások tervelték ki. De mindezen különbségek ellenére Augustus és Severus Alexander nagyjából ugyanazt a feladatot látta el, nagyjából ugyanolyan körülmények között, és ugyanazon sztereotípiák alapján ítélték meg őket.

Ókori és újkori történétírók gyakran aprólékos részletességgel számoltak be a császárkor évszázadairól, a palotabeli rivalizálást, a vitákat, a különféle csoportok közötti összecsapásokat, a hadjáratokat és a politikai leszámolásokat boncolgatva. Megpróbálták körvonalazni az egyes uralkodók jellemvonásait az ingerlékeny és álszent Tiberiustól, Augustus örökösétől a hivalkodó és felelőtlen Nerón s az aggodalmaskodó Antoninus Piuson át a filozofáló Marcus Aureliusig. Az újkori történészek megpróbálták aprólékosan végigvezetni olvasóikat az egymást váltó dinasztiákon, amelyek bonyolult családi kapcsolatait, stratégiai örökbefogadásait (ahogy például Heliogabalus adoptálta Severus Alexandert) és házasságkötéseiket csaknem lehetetlen egy hagyományos családfán ábrázolni. Élvezettel adták elő az uralkodókról szóló szélsőségesen tarka anekdoták sokaságát, bár nem tartották megbízható forrásnak azokat, vagy a felszín alatt megbúvó prózai igazságot kutatták (ahogy majd a következő fejezetben látni fogjuk, Caligula azzal fenyegetőzött, hogy magas tisztséggel jutalmazza a lovát, ami talán csak egy durva tréfa volt, de visszaütött).

Én is élvezem a római császárokkal kapcsolatos színes történeteket, a fura tulajdonságaikat, amelyek azóta is emlékezetessé teszik őket – bár én arra használom ezeket a sztorikat, hogy más szögből világítsam meg a Római Birodalom rendszerét. Szerencsére ez a könyv nem csupán egy híján harminc uralkodó egymást követő története. Kutatóként és tanárként egész életemben az ókori Rómával foglalkoztam, és meggyőződésem, hogy az ilyen típusú elbeszélő részletek (akár egy uralkodóról szólnak, akár tizenkettőről vagy még többről) gyakran épp annyit rejtenek el, mint amennyit felfednek. Végére is az egyik sietve összetákoltt, hasznosuló palotaforradalom olyan, mint a másik, csak a szereplők mások, bár ugyanolyan simlis (vagy magasröptű) célok vezérlik. Gyakran nem nagyon lehet megkülönböztetni az egyik kóbor herceget vagy hercegnőt a másiktól. És ugyanazok a megdöbbentő anekdoták, amelyek első olvasásra olyan jellegzetesnek és karakteresnek tünnek, több császár esetében is rendszeresen ismétlődnek többé-kevésbé ugyanazokkal a kifejezésekkel. Engem nagyon érdekel, hogy egyes császárokra miért szadista szörnyetegekként, másokra meg miért tiszteletre méltó államférfiúként emlékezik az utókor; néhányan miért jötevőkként, míg mások miért gonosz vagy zsugori figuraként vonultak be a történelembe. De még jobban érdekel, hogy ennél is mélyebbre lássak: mit jelentett Rómában az autokrácia, és mit jelentettek maguk az autokraták, valamint az is, hogy ezek az uralkodók mennyire voltak *hasonlók* egymáshoz, nem csak az, hogy mennyire *különböztek*. Ebben egyetérttek Marcus Aureliusszal, aki az *Elmélkedések* című művében azon töprengett, hogy az évszázadok során az egyszemélyes hatalom mechanizmusai nem igazán változtak: „ugyanaz a darab, más szereposztással”. Így ez a könyv legalább annyira szól „a császárokról” mint pozícióról, ahogyan szól „a császárról” mint hús-vér uralkodóról. E tekintetben csaknem biztosan tükrözi a Római Birodalom lakossága túlnyomó többségének nézőpontját. A trónon ülő ember jelleme, személyes hibái vagy preferenciái valószínűleg nagyon is számítottak azoknak, akik szerepeltek a vendéglistáin, meg a római arisztokrácia azon tagjainak, akik a császári életrajzokat olvasták vagy írták. A császárok nem voltak

egyformák. De az Itálián kívül élő nagyjából 50 millió alattvalónak, ahogy az Itáliában lakók többségének is „a császár” volt a fontos, akármilyen is volt a neve annak, aki éppen akkor uralkodott. „A császárhoz” fordultak a problémáikkal. „A császárról” álmodoztak. Amikor meghalt a császár, vagy leaszították a trónról, az új rezsimhez úgy alkalmazkodtak, hogy újrafaragták vagy „megigazították” az előd márványportréit, hogy jobban illeszkedjenek az utód arcvonásaihoz. Ennek számos oka lehetett, akár az, hogy megspórolják azt a pénzt, amibe a vadonatúj szobor került volna, vagy élt bennük a vágy, hogy szó szerint eltüntessék a bukott előd arcvonásait. De ennek a gyakorlatnak a rejtett üzenete az volt, hogy elég pár vésőcsapás és az egyik császár a másikká alakul. (91. kép)

5. A római császárok listája egy egyiptomi papiruszon görög írással. A címe „Baszileioszok uralkodása” (a baszileiosz ’császárt’ vagy ’királyt’ jelent). A címsor után harmadikként Caligulának kellene szerepelnie, de ő hiányzik, így aztán Claudius közvetlenül Tiberius után következik.

Le lehet fogadni, hogy a birodalom lakói közül jó néhány nem tudta megmondani, hogy hívják az éppen akkor uralkodó császárt. Egy észak-afrikai keresztény püspök-filozófus is így gondolta, amikor egy kicsivel később, az 5. század elején azt írta, hogy azon a fertályán a világnak voltak olyan emberek, akik tudták ugyan, hogy császár ül a trónon, mivel beszédette az adót, „de, hogy ki, az nem nagyon világos” (majd a mitikus trójai háború görög katonai vezetőjére utalva azzal a tréfás párhuzammal folytatta, hogy „vannak köztünk olyan emberek, akik úgy tudják, még mindig Agamemnón a király”). A régi és a jelenkori császárok pontos névsorát tehát bizonyosan nem sokan tudták. Még az a nyilvánvalóan gondos ember sem, akinek a lista összeállítására a 3. század közepén tett próbálkozása fennmaradt egy papiruszdarabon. Az illető több komoly hibát vétett, kihagyott néhány császárt, többek között Caligulát, mások esetében az uralkodásuk időtartamát írta rosszul. Én a megfelelő részletességgel fogom bemutatni az általam tárgyalt császárokat (bár nem mindegyiket a közel harmincból). De nem kell aggódnunk, ha nem mindig tudjuk megkülönböztetni a Marcus Aureliusokat az Antoninus Piusoktól: nagy valószínűséggel a rómaiak többsége sem tudta.

A császárok világa

A római császárok egyként szembesítik a mai szemlélőt az ókori hatalomgyakorlás legszélsőségesebb vonásaival és a birodalom életének leghétköznapibb banalitásaival. Ezzel mintaként szolgáltak és szolgálnak a későbbi korok autokratái számára, a római tógában, vásznon és márványban megörökített királyoktól és egyéb fejedelmektől azokig a miniszterelnökökig és államelnökökig, akik a hírlapi karikatúrákon Neróként zengik önnön dicshimnuszukat, miközben Róma lángol.

Érdemes hát komolyan venni a római császárokat, és mélyebben beleásni magunkat abba, hogy maguk a rómaiak miként látták, vitatták és tá-

6. Jair Bolsonaro, Brazília korábbi elnöke Neróként az *Istoé* című brazil hírmagazin címlapján. Barack Obamától kezdve Boris Johnsonon át Narendra Modiig aligha van jelentős politikus a világon, aki megúsza az effajta szatírát.

madták az egyszemélyi hatalom vízióját, amely mind a mai napig folyamatosan a fejkünk felett függ.

Egész pályafutásom során igyekeztem megragadni ezeket a talányos, távoli, de mégis furcsán ismerős uralkodókat. Remélem, hogy e könyvben megoszthatom az olvasóval a császárok valós és képzeletbeli világának felfedezését, kezdve az istenek fennkölt szférájától (ahova nem egyedül Claudius vágyakozott) a Tiberis szennyes vizéig, ahol némely uralkodók oly dicstelenül végeztek. Kétlem, hogy mind közülük olyan sokan lettek volna zavaros elméjű, vérszomjas pszichopaták, ahogyan gyakorta lefestik őket, ugyanakkor azt sem hiszem, hogy segít, ha mindenáron rehabilitálni akarjuk a legnagyobb „szörnyetegeket”. Engem soha nem győztek meg a próbálkozások, hogy Caligulát, Nerót vagy Commodust félreértett reformerekké alakítsák, akiknek csak rossz volt a sajtójuk. Nehéz végigtáncolni az ellenszenv és az együttérzés között kifeszített kötélén...

Mivel régóta tanulmányozom a Római Birodalom történetét, egyre jobban megvetem az autokráciát mint politikai rendszert, de egyre mértőbb vagyok nemcsak az áldozataival, hanem a társadalom aljától a csúcsáig mindazokkal, akik a csapdájába estek: kezdve a hétköznapi férfiakal és nőkkel, akik a hatalomittas autokrata császár árnyékában éltek, és minden tőlük telhetőt megtettek, hogy kijöjjenek a trónon ülő (valószínűleg éppoly hétköznapi) emberrel. Ne feledjük, minden bizonnyal ő is el-eltöprengett azon, mit jelent autokratának és Róma császáranak *lenni*.

A következő fejezetekben fikciók és tények érdekfeszítő szövevényén át követem végig *a* császárt – az ebédlőasztaltól a katonai határőrvidékig, az orvosi jelentésektől a tréfákban, szatírákban és az álmokban való megjelenéséig, a hivatali íróasztalától az utolsó szavaiig. De először is, Helio-gabaluson és szellentőpárnáin messze túl, fel kell vázolnom a helyszínt, a politikának és az egyeduralomnak a Római Birodalomra vetített térképét. Az autokrácia sokféle formát ölthet. A következő két fejezetben a *római stílusú* autokrácia lényegét határozom meg: hogy mit foglalt magában a római császár munkaköri leírása, hogyan alakult ki a rendszer, kik voltak azok az emberek, akiket ma „Róma császárainak” nevezünk, és hogyan kerültek a trónra.